

(T. G.)

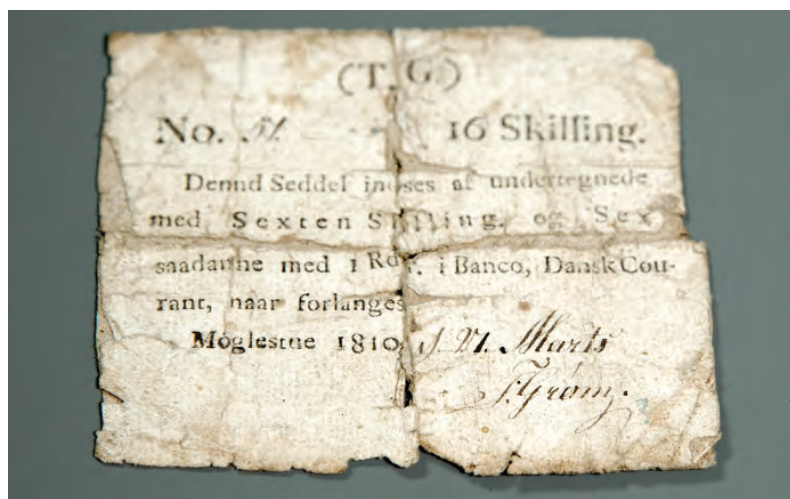
«Af Mangel paa Smaa-Mynt»: Private pengesedler i KUBENs samlinger

Av Terje Ellefsen

Penger er et eldgammelt, tillitsbasert system som muliggjør transaksjoner, og som gjennom tidene har funnet sin praktiske form på ulike måter. Dette systemet er stadig i endring: innen en mannsalder er det kanskje slutt på fysiske penger. For 200 år siden var mynt det vanligste, men hva skjedde når mynt ikke var å få tak i? Og hvordan ble pengesystemet påvirket av de vanskelige forholdene under napoleonskrigene?

KUBEN har en stor og viktig numismatisk samling med røtter tilbake til museets grunnleggelse i 1832. Men i tillegg til alle de gamle myntene har KUBEN også i sine samlinger en mengde gamle pengesedler fra tidlig 1800-tall. Noen er vanlige pengesedler, men av helt spesiell interesse er 42 norske (og seks danske) pengesedler utstedt av privatpersoner i riket. Utstederne signerte og nummererte sedlene, som ofte var gyldige innenfor et visst tidsrom. Med ett enkelt unntak er sedlene trykt, og de har som regel veldig enkel design. Et godt eksempel er 16-skillingsseddelen utstedt av Thor Grøm på Møglestu ved Lillesand, som er avbildet nedenfor (Fig. 1).

Private pengesedler
i KUBENs samlinger.
Foto: Hannele Fors, KUBEN.

(Fig. 1) Thor Grøms pengeseddel nr. 51. Utstedt mars 1810 på Møglestu, verdi 16 skilling. AAM.N.2254. Foto: Hannele Fors, KUBEN.

Det spesielle med denne slitte seddelen er ikke bare dens høye alder, men også at den ser ut til å være utstedt av en privatperson. I dag forbinder vi automatisk pengevesenet med staten, men har det alltid vært slik? Å finne privat utstedte pengesedler i eneveldige Danmark-Norge, hvor makten var såpass sentralisert i København, virker umiddelbart overraskende. Når man tydeligvis kunne trykke og bruke egne pengesedler, selv utenfor byene, må det ha vært en spesiell situasjon. Hva var sammenhengen? Dette er neppe et allment kjent tema, et tema som trenger belysning. Hvorfor trykket man slike sedler? Hva er egentlig disse sedlene?

Dansk-norske penger

Aller først kan det være greit å få oversikt over hva slags penger man brukte i Danmark-Norge rundt år 1800. I Danmark-Norge var rigsdaleren gyldig valuta fra 1544–1813. Under napoleonskrigene ble rigsbankdaleren innført i 1813. Denne ble brukt frem til man i det uavhengige Norge i 1816 innførte speciedaleren, basert på sølvinnskudd fra innbyggerne. I 1875 ble dette avløst av systemet med kroner og øre, som fortsatt brukes i Norge.

Mynt var lenge enerådende. Selv om de første norske myntene kom i vikingtiden, var det ikke før i 1695 at pengesedler ble utstedt i Danmark-Norge. Det var de såkalte thormøhlenske sedler, som ble utstedt av den tyske bergenser Jørgen thor Møhlen. De var med andre ord private pengesedler, men utstedt med kongelig tillatelse. Eksperimentet ble imidlertid mislykket, da folk ikke stolte tilstrekkelig på sedlenes verdi.

Tilliten til sedlene som betalingsmiddel forutsatte autorisasjon. Da *Den Kiøbenhavnske Assignations-Vexel- og Laanebank* ble opprettet i 1736, ble pengesedler innført i riket. Utover 1700-tallet ble det trykket statlige sedler i forskjellige valører, men ikke på skillingsnivå – dvs. ikke som vekslpengen. Sedlene hadde dalervalører, så hvis man skulle veksle, måtte man bruke skillemynt.

Utstedelse av pengesedler var i begynnelsen sentralisert til København, men på begynnelsen av 1800-tallet ble det også trykket pengesedler i Norge. I 1807 trykket Regjeringskommisjonen en serie på 1, 5, 10, 50 og 100 riksdaler. Tre år senere, i 1810, fulgte de opp dette med en serie sedler med lavere verdi (10 skilling) på grunn av mangel på skillemynt i landet. I 1813 ble det opprettet en norsk avdeling av Rigsbanken; de trykket sedler med rigsbankdaler i årene 1813 og 1814.

Prins Christian Fredrik forsøkte å ta utviklingen et steg lenger ved å opprette en egen norsk riksbank i 1814, kalt Kongeriget Norges Laane- og Disconto-Casse. Disse såkalte «prinsesedlene» ble inndratt etter at han abdiserte. Allerede i 1816 utstedte samme bank speciedalersedler med valørene 20, 80 og 200 norske speciedaler. Disse nye sedlene ble imidlertid forbudt etter 1819.

Kongeriket Norges nye valuta etter 1814 skulle bli speciedaleren. I 1817 kom de første speciedalersedler, grunnlagt på innbyggernes sølvvinskudd ved den såkalte «sølvskatten» i 1816. Med disse sedlene ble fargesystemet for forskjellige valører innført – et system som fortsatt brukes i dag.

Private pengesedler i Danmark-Norge

Først noen begrepsavklaringer. Danmarks ledende ekspert på disse sedlene, Finn Grandt-Nielsen, kan i sitt omfattende verk *Danske billetter: Nødpengesedler 1807–1816* fra 1993 fortelle at de i samtiden var kjent under mange forskjellige navn, for eksempel *assignater*, *beviser*, *billetter* eller *sedler*, både med eller uten prefikset *penge*-. Norske Rolf Falck-Muus, som skrev den første norske boken om emnet i 1939, kaller dem derimot *privatsedler*. I denne artikkelen velger jeg å gjøre som Grandt-Nielsen og bruke begrepet *private pengesedler*, da dette etter min mening har et klart og tydelig meningsinnhold, og dessuten er den betegnelsen som passer best. For øvrig er Grandt-Nielsens og Falck-Muus' utgivelser de beste og mest omfattende undersøkelsene av dette fenomenet. Leseren henvises ellers til litteraturlisten for supplerende og utfyllende arbeider.

Men tilbake til spørsmålet om hvorfor slike private pengesedler ble trykket. Flere av sedlene forteller selv grunnen til deres eksistens. Et eksempel på dette er teksten på en av Nils Becks sedler, med katalognummer AAM.N.2177 i KUBENs samling (Fig. 2):

Af Mangel paa Smaa-Mynt, udstædes dette Gields-Beviis for Sexten Skilling R.B., og indløses Sex af disse naar forlanges med 1, er Een Rigsbankdaler Navneværdie, nu regjerende Mynt.
Arendal 3 October 1814

Beck

(Fig. 2) En av Nils Becks sedler med påskrift som belyser sedlenes funksjon. AAM.N.2177. Foto: Hannele Fors, KUBEN.

Det teksten forteller oss, er at denne seddelen var verdt 1/6 riksdaler og derfor kunne brukes som vekslепenger, noe det var lite av i sirkulasjon på det tidspunktet. Eierne av seks slike sedler kunne innløse dem hos utstederen, i dette tilfellet kjøpmann Nils Beck i Arendal, mot én dalermynt. Beck sto dermed som ansvarlig for at sedlene var gyldige; hans beholdning av gangbar dalermynt var garantien.

Mangelen på skillemynt hadde oppstått allerede før napoleonskrigenes tid, både i Danmark og Norge. Hovedgrunnen til mangelen på skillemynt i Norge var at Den Kongelige Mynt på Kongsberg var blitt lagt ned våren 1806 etter mange år med synkende sølvtilgang og økende underskudd. Produksjon ble riktignok satt i gang på ny høsten 1807, men hadde da dårligere tilgang på metall, utstyr og fagfolk.¹

Dessuten må vi huske at britene blokkerte kysten fra 1807, og det var vanskelig for skip fra Danmark å komme gjennom. Men selv i Danmark slet myndighetene med å få skillemynt ut til provinsene, og også der var private pengesedler utbredt.²

Det sier seg selv at det er vanskelig å handle varer når ingen har vekslепenger. Da kan man fort ende opp med svært dyre varer, eller eventuelt langt flere varer enn man egentlig har behov for. Myndighetenes forsøk på å få flere mynter i sirkulasjon ble også til en viss grad forhindret av sedlenes eksistens – folk brukte privatsedlene i sine daglige forretninger og sparte heller på myntene, som på grunn av metallet hadde en reell egenverdi. Til syvende og sist handlet dette om tillit.

Offisielle pengesedler eksisterte i Norge, men ikke i slike små valører. Som numismatikerne P. Flensburg og Dag Sundby skriver: «Det manglet ikke seddelverdier fra 1 Rd og oppover, derfor sto det ofte på disse privatsedlene at så og så mange av dem kunne veksles mot Riksdaler Bancosedler».³

Opphav og utbredelse

Første gang vi hører om private pengesedler i Danmark-Norge på 1800-tallet, var da kjøpmannen Andreas Bull (1774–1838) i Fredrikstad fikk trykket kobberstukne pengesedler i 1804. Han gikk imidlertid fallitt to år senere, og praksisen fikk ingen direkte etterfølgere.⁴ For Norges del ser vi den første utbredte oppblomstring av private pengesedler i 1809.

Den danske numismatikeren P. Flensburg fordeler privatsedlene i to hovedperioder, basert på når de ble utstedt. Den første perioden er årene 1809–11, da det var stor mangel på kurant skillemynt i Danmark-Norge. Etter 1811 er det et opphold i produksjonen av private sedler, trolig fordi tilgangen på offentlig autoriserte pengesedler bedret seg. Året før hadde nemlig regjeringskommissjonen i Christiania fått tillatelse til å utstede sedler med verdi 8 og 12 skilling av Finanskollegiet i København. Men produksjonen av private pengesedler fikk en siste, liten

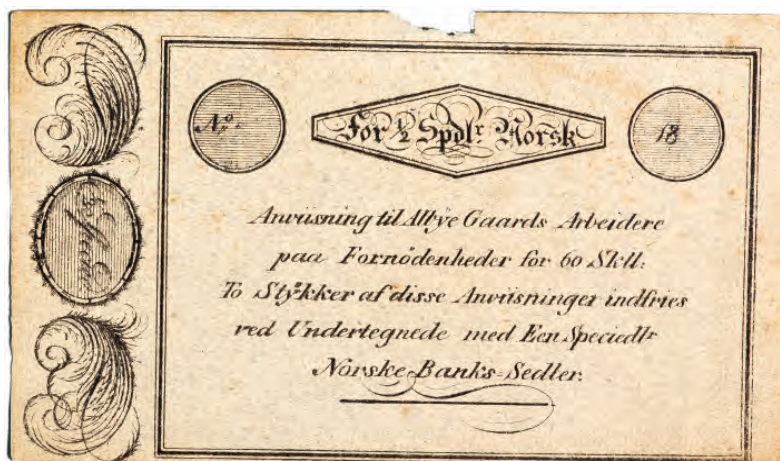
oppblomstring noen år senere. Tidsrommet 1814–15, som utgjør den andre av de to periodene, utmerker seg ved at alle bevarte sedler stammer fra Sørlandet.⁵ De er utstedt i kjøp- og ladestedene Arendal, Lillesand, Farsund, Flekkefjord og Mandal.

En som ikke selv var vitne til bruken av slike sedler, men som hadde snakket med mange som var det, var kirkesanger Velle Vellesen i Vestre Moland. På 1890-tallet skrev han en serie tekster som han kalte «Stykker fra Lillesands og omegns historie»; disse kom posthumt på trykk i avisen *Lillesands Tidende* i 1918 og 1919. Om sedlene kan Vellesen berette at:

*Av mangel paa penge var det tilladt vederhæftige mænd at udstede et slags pengesedler, lydende paa, at ihændehabereren kunde la dem faa dem indløste av udstederen. Seddelens form lød omtrent saa:
«Denne seddel indløser jeg med 1 (eller et større beløb) speciedaler».
Underskrift.⁶*

Da Christian Fredriks prinsesedler kom i 1814, Norges Bank ble opprettet i 1816 og sølv-speciedaleren ble gjeninnført året etter, sank naturlig nok antallet private pengesedler. Hovedgrunnen til at de hadde eksistert, var mangelen på skillemynt og offentlige sedler med lavere valør enn 1 riksdaler. Nå tok det offentlige grep, slik at de lokale private pengesedlene snart ble overflødige.

Generelt har den dansk-norske kongemakten forholdt seg påfallende avslappet til denne typen private initiativer i tilknytning til landets valuta. Det ser vi blant annet ved at myndighetene i løpet av dansketiden ikke ser ut til å forsøke å hindre utbredelsen av private pengesedler. Først etter napoleonskrigene finner vi det første forbudet. Praksisen ser ut til å ha vært relativt seiglivet. De yngste sedlene opptrer for Norges del så sent som 1824. Flere av disse befinner seg i KUBENs samlinger (Fig. 3). Til sammenligning døde praksisen ut allerede i 1816 i Danmark.

(Fig. 3) Alby gaards seddel i speciedaler, 1824. AAM.N.0294. Foto: Hannele Fors, KUBEN

Skilling per riksdaler

4 sk = 1/24 rd

6 sk = 1/16 rd

8 sk = 1/12 rd

12 sk = 1/8 rd

16 sk = 1/6 rd

24 sk = 1/4 rd

32 sk = 1/3 rd

48 sk = 1/2 rd

96 sk = 1 rd

Vellesen kan fortelle at fenomenet ikke forsvant etter napoleonskrigene, tvert imot var det lite penger i omløp, og bytting av varer var svært vanlig. Banker hadde man ikke, og det var enkelte rikmenn som satt inne med kapital og dominerte valutabeholdningen. Varebytte var det vanlige, og kjøpmannen bestemte prisen. Arbeidsfolk fikk for det meste betalt i varer enten de ville det eller ei:

En gammel mand, som nu lever, fortæller, at han i sin opvækst havde arbejdet (hakket bark) hos Lars Hammer og faat til gode ca. 16 kroner. Han bad da saa pent om at faa sit tilgodehavende utbetalt i penge, da han trængte dem til noget, som var saa nødvendigt.

«Lars Hammer satte store øine paa mig og spurte, om jeg var gal, om jeg tænkte at kunne faa penge, det var ganske umuligt; men varer skulde jeg faa. – Jeg har tænkt saa ofte paa dette», fortsatte manden, «naar jeg utbetaler mine arbejdsfolk bare med kontanter. Saaledes forandrer tiderne sig».⁷

Som en kuriositet kan det nevnes at det spesielt var én slags vare som var svært utbredt betalingsmiddel i Lillesandsområdet, nemlig kaffe. Vellesen forteller at man ofte fikk utbetalt lønn i kaffe, og barn ble sendt rundt på gårdene i distriktet med ¼ eller ½ pund kaffe for å bytte til seg melk. Denne varen ble omtalt som «Lillesands penge», og var en utbredt og rimelig vare.

KUBENs samling av private pengesedler

Private pengesedler er en nokså sjelden vare i numismatisk sammenheng. Det eksisterer to katalogverk som gir oversikt over private pengesedler i Norge. Rolf Falck-Muus' katalog i heftet *Privatsedlene 1804–1824* fra 1939 ramser opp 178 forskjellige seddeltyper, mens Kolbein Skaares katalog i *Norges mynthistorie* fra 1995 angir 182 forskjellige seddeltyper. Disse to katalogene er basert på de ulike seddeltypene som var i omløp og tar altså ikke for seg individuelle sedler. Der det eksisterer flere eksemplarer av en type seddel, telles eksemplarene bare som én type. Basert på disse to katalogene kan vi se at det ikke er så mange sedler som har blitt bevart. Som Flensburg og Husby uttrykker det, hører sedlene til «noen av de sjeldneste i norsk seddelhistorie, det finnes i dag bare en brøkdel igjen av den opprinnelige seddelmassen.»⁸

Til sammenligning er det ifølge Finn Grandt-Nielsen bevart 564 danske seddeltyper, inkludert Schleswig-Holstein og Færøylene.⁹ Seks av de danske sedlene befinner seg for øvrig på KUBEN, noe som vel vitner om den nære kontakten mellom Jylland og Sørlandet.

Med sine 42 eksemplarer utgjør KUBENs samling nesten $\frac{1}{4}$ av alle bevarte norske private pengeseddeltyper. Sedlene på KUBEN har kommet inn til ulike tider og er oppbevart på to ulike måter: 28 av dem ligger løst i en mappe, mens de resterende 14 beklageligvis er limt inn i et album. I samlingen er det et par seddelblanketter datert 1824, samt noen få udaterte sedler. Utover dette er alle sedlene i samlingen produsert i to tidsrom: 1809–1811, og deretter 1814–1815.

I løpet av gjennomgangen av det norske materialet i KUBENs samlinger, var det spesielt én seddel som voldte en del bry – rett og slett fordi det var svært vanskelig å lese navnet på utstederen. I den danske litteraturen kom jeg over et bilde av en nær identisk seddel; med andre ord tilhører denne seddelen egentlig ikke det norske materialet. Det dreier seg om seddel med gjenstandsnummer AAM.N.5873, som er innlimt i albumet med norske pengesedler. Den er utstedt av de jødiske kjøpmennene Philipson og Lipman i Aalborg (Fig. 4).

Et fellestrekk ved de aller fleste sedlene er at de har valører som går opp til 96 skilling. Årsaken til dette er at det gikk 96 skilling på én riksdaler før speciedaleren ble innført i 1816.

Ettersom nesten alle de private sedlene i KUBENs samling er eldre enn 1816, er dette det vekslingsystemet de forholder seg til. Sedlene i samlingen er påført verdi fra 4 skilling til 48 skilling. 16 skilling er den desidert vanligste valøren i dette materialet, med hele 13 eksemplarer. Sedlene med veldig høy eller lav skillingsverdi er derimot sjeldne. Det er også én seddel som skiller seg ut fordi den er verdt 60 skilling. Den er fra etter speciedaleren ble innført i 1816, da man tok i bruk et nytt vekslingsystem (1 spd = 120 sk). Det er den tidligere nevnte seddelen fra Albygaard fra 1824 (Fig. 3).

(Fig. 4) KUBENs seddel nr.

AAM.N.5873, som feilaktig er innlimt i albumet med norske pengesedler. Den er utstedt av de jødiske kjøpmennene Philipson og Lipman i Aalborg. Skikken med å ha hvit skrift på mørk bakgrunn er et dansk særtrekk.

Foto: Hannele Fors, KUBEN.

Fotografi av en gammel Lars Hammer, som kom fra Hedmark til Lillesand som ung mann og arbeidet seg opp under Stener Stenersen. Det finnes dessverre ingen private pengesedler bevart etter Hammer, men vi vet han utstedte slike. Foto: Berit Eide Johnsen.

Seddelutstedere

Når staten i dag trykker sedler og slår mynt, garanterer den for at pengene er gyldige og har verdi. Men da disse private pengesedlene ble produsert på begynnelsen av 1800-tallet, var det en rekke lokale, private aktører som sto ansvarlige for pengenes gyldighet. Sedlene var lite slitesterke og hadde ingen reell materiell verdi som gjenstander – som en mynt til en viss grad ville hatt – men verdien var utelukkende basert på tillit. Spørsmålet er hvem som ble vist denne tilliten av pengebrukerne.

I KUBENs materiale er kjøpmenn den dominerende gruppen blant utstedere av slike sedler. Det er også eksempler på verkseiere og minst én gjestgiver. At det er kjøpmenn som ser ut til å dominere blant utstederne av private pengesedler, er en naturlig konsekvens av at det nettopp var de som satt på varelagre. Det ga behov for vekslepenger. Kunder som trengte et mindre antall varer ville neppe kjøpe varene til ågerpris eller kjøpe altfor store mengder – dermed er det naturlig at kjøpmenn begynte å utstede private pengesedler som et slags gjeldsbrev. Kunden kunne slik få tak i småpenger til bruk både hos kjøpmannen og ellers i nærområdet, eller vedkommende kunne også samle opp nok av sedlene til å kunne veksle dem inn mot riksdaler.

De fleste utstederne i KUBENs samling er representert med 1–2 sedler. De som skiller seg ut fra dette mønsteret er Nils Beck og C. Brinch (4 bevart fra hver) og Anders og Hans Dedekam (5 sedler utgitt av dem i felleskap). At akkurat disse sedlene er utstedt i Arendal kan være en forklaring på at det er bevart så mange av dem.

Men selv om mange av sedlene er utstedt av enkeltpersoner, er det som nevnt også en del som er utstedt av flere personer i fellesskap. Blant sedlene i mappen finner vi seddelkompanjongene Anders og Hans Dedekam, Juell og Hans Thue, Jacob Kielland & Søn, og Fürst sr. og Peter Herlofsen. I albumet finner vi igjen Anders og Hans Dedekam, og Niels Beck og Niels Haslund. Noen av sedlene som ble utstedt i fellesskap, ble utstedt av familie. Det var ikke unaturlig at geskjeften fortsatte i samme slekt over flere generasjoner.

De fleste utstederne er menn, men de bevarte sedlene viser også at enkelte av dem ble utstedt av kvinner. Madam Magdalena sal. Smiths på Froland verk er eneste kvinne som kan dokumenteres i det materialet som finnes ved KUBEN, men det finnes flere andre eksempler i andre samlinger. Kolbein Skaare nevner i sin landsdekkende katalog C. S. Dues enke, Trondheim (nr. 1530–31), Gurine Grønbech, Trondheim (nr. 1547–48) og førnevnte Magdalena Smith (nr. 1625). Det er ikke uventet at to av disse tre hadde enkestatus og drev geskjeften videre etter sin manns død. Kvinner var etter lovens bokstav sin ektemanns eiendom på denne tiden, og hadde egentlig ikke lov til å drive forret-

ninger. I realiteten var det ikke alltid slik. Enkene, på sin side, hadde visse rettigheter som andre kvinner manglet.

Geografisk fordeling og rekkevidde

Det overveiende flertall av de sedlene som er bevart på KUBEN stammer fra Sørlandet. Ellers er Østlandet (Jeløya, Kragerø) og Vestlandet (Stavanger) representert. Av naturlige grunner er de fleste sedlene (32) fra Aust-Agder og noen få (3) fra Vest-Agder. De resterende 4 er pr. dags dato ikke identifisert, men trolig stammer også de fra Aust-Agder. Systemet med private pengesedler ga nemlig en relativt begrenset rekkevidde. Vellesen forklarer dette på følgende måte i sine beretninger fra Lillesand:

Naar utstederen av en saadan pengeseddel var anseet for en fuldt ut vederhæftig mand, toges hans penge ført væk mand og mand imellem, hvor han var kjendt. Skulde pengerne benyttes paa et fjernere sted, var det at gaa til utstederen og forlange dem indløste.¹⁰

Materialet ser dermed ut til å bekrefte det Vellesen forteller – de fleste sedlene i samlingen har lokalt eller regionalt opphav. Sedlene fra Jeløya og Stavanger er utstedt av henholdsvis Johan Anton Hjelm og handelshuset Kielland, kjente navn og viktige aktører i sin samtid. Dermed kan man anta at deres sedler kunne ha lengre rekkevidde enn brorparten av de private pengesedlene, som for det meste ser ut til å ha blitt brukt i lokalsamfunnet.

Skaares katalog viser at mesteparten av denne virksomheten foregikk langs kysten, og spesielt på Sørlandet. Av 43 forskjellige opphavssteder i Norge, er 20 av dem på Agder. Nå vet vi ikke hvor mange steder man utstedte private pengesedler totalt; Skaares katalog avspeiler den kjennskap man hadde til dette i 1995. Men ettersom KUBEN har 42 norske privatsedler og Skaares katalog inneholder 182 seddeltyper, betyr det at KUBENs samling har innslag av ca. ¼ av alle private pengesedler som er kjent fra denne perioden.

Aktuelle trykkerier

I Norge kom trykketekunsten først til Christiania i 1643, om lag to hundre år etter Gutenbergs tid. Norge var faktisk et av de siste landene i Europa som fikk et eget trykkeri. I Bergen ble det første trykkeriet etablert først i 1721, deretter fulgte Trondheim i 1739 og Kristiansand i 1779. Trykkeriene ble altså etablert i stiftsstedene, og i alle disse fire byene ble det trykket så vel aviser som bøker, plakater og andre trykksaker.

Haugianerne i Kristiansand hadde kjøpt trykkeriet der for 6000 rd i

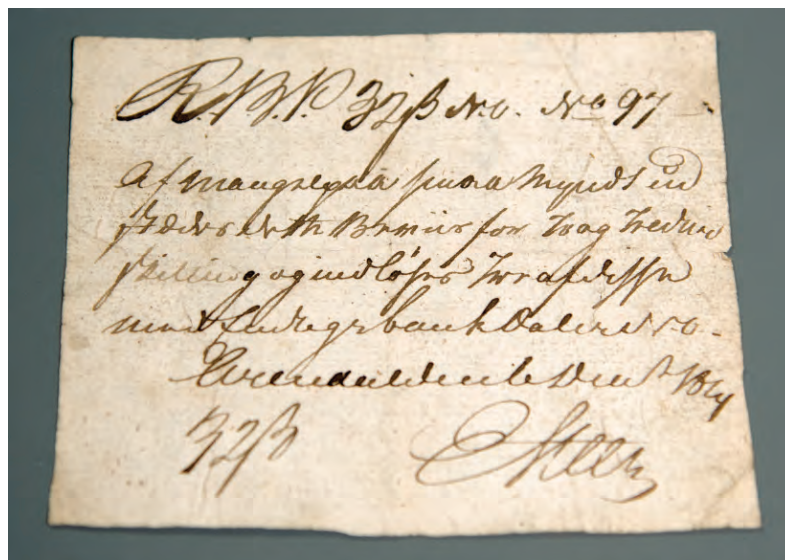
1804. Det var kjøpmann Hans Thorsen Bachrud som var hovedeieren. Til å drive trykkeriet ansatte Bachrud Christopher Andersen Grøndahl i perioden 1804–1809. Etter at Grøndahl dro til Christiania, fortsatte Bachrud selv driften til sin død i 1814. Da kom Ole Pedersen Moe inn i bildet; Moe ble gift med Bachruds enke, Lucina. De hadde vært forlovet før Hans Nielsen Hauge fikk hentet Bachrud ned til byen, og gammelkjærestene fikk hverandre til slutt. Moe tok over trykkeriet og drev det i perioden 1815–1839.¹¹

Det er rimelig å anta at sedlene i KUBENs samlinger, som nesten utelukkende har sitt opphav på Sørlandet, har blitt trykket ved det nærmeste tilgjengelige trykkeriet, som altså lå i Kristiansand. Men ingen regel uten unntak; i samlingen ved KUBEN finner vi E. Steens unike seddel på 32 skilling, utstedt i 1814, med katalognummer AAM.N.0490. Den er nemlig håndskreven (Fig. 5).

Tusenvis av eksemplarer

Hvor mange sedler som gikk gjennom trykkpressene i Kristiansand og de andre stiftsstadene vil trolig forbli et åpent spørsmål. Trykkeriene eksisterer ikke lenger, og det er derfor ikke lett å finne ut av hvor mange sedler man pleide å trykke opp. Men det finnes likevel noen holdepunkter.

En indikator finner vi i Skaares opplysninger om Daniel Hveding fra Trondheim. I Trondhjems *Adresse-Kontors Efterretninger* 20. mars 1810 bekjentgjorde han at han hadde trykket 350 sedler à 24 sk og tilsvarende mengde for 12 sk, altså 700 sedler til sammen. Seddeltypene har henholdsvis nummer 1568 og 1569 hos Skaare. Noen lignende annonse er

(Fig. 5) E. Steens håndskrevne private pengeseddel. Den er pålydende 32 skilling og er utstedt i 1814. AAM.N.0490.

Foto: Hannele Fors, KUBEN.

ikke kjent for de seddeltypene vi finner i KUBENs samlinger, så vi vet ikke om Hvedings antall var normalen.

Men en annen indikator er sedlenes nummerering. I seddelmaterialet fra KUBEN er nemlig de fleste sedler nummererte, og da gjerne for hånd. Sedlene var ikke noe man bare strødde om seg med; de ble nummerert, datert og underskrevet. Slik søkte utstederen å gi dem utvidet autoritet, samtidig som det ble lettere å holde løpende oversikt over hvor mange sedler han eller hun hadde utstedt. Ved å undersøke sedlenes nummerering kan vi anslå et minstemål for hvor mange sedler vi vet må ha eksistert. Hvor mye høyere tallet egentlig har vært, er ikke godt å si.

Av de 42 sedlene i materialet, er det 3 blanketter, 1 fragmentarisk seddel, og 4 som er utydelige eller usikre. Disse åtte sedlene tas dermed ikke med i undersøkelsen. Men det bør nevnes at de ser ut til å ha to- eller tresifrede tall.

Det er også én seddel som har blitt utstedt på nytt, nemlig C. Brinchs 12 skillingsseddel fra 1810 som har blitt overstrøket og har fått oppført nytt nummer i 1814 (Fig. 6). Jeg bruker her det gamle, atskillig høyere nummeret i min summering.

(Fig. 6) Øverst til høyre: Gjenbrukt seddel C. Brinch, verdi 12 skilling. Opprinnelig fra 1810, gjenbrukt 1814. AAM.N.5881. Foto: Hannele Fors, KUBEN.

Av de resterende 34 seddeltypene, hvor altså tallene er klare og tydelige, fordeler nummereringen seg fra 15, som laveste, og opp til 5827, som høyeste nummer.

Usikre/utydelige: 8
Mer enn ti: 11
Mer enn hundre: 17
Mer enn tusen: 7
Sum: 42

Det er tydelig at sedler utstedt i hundretall er vanligst i dette materialet. Det stemmer overens med det vi vet om Daniel Hvedings sedler fra Trondheim. Allikevel har vi syv sedler av et materiale på 42, hvor antallet ligger mellom 1794 og 5827 eksemplarer.

Nils Beck, A. Nielsen, Fürst sr. og Peter Herlofsen, mad. Magdalena sal. Smiths og C. Brinch står bak disse sedlene med stort opplag. Magdalena Smith holdt til på Froland verk, men seddelen har en instruks som sier at den måtte innløses i Arendal. Det er også i Arendal at alle de andre utstederne av denne gruppen sedler har holdt til.

Noen eksempler fra Lillesandsområdet

Hva slags personer utstedte slike sedler? Vi har tidligere møtt en del navn og yrker, men hvem var de? Dette kan illustreres med noen få lokale eksempler. Jeg vil i det følgende ta for meg det vi vet om privatsedlene fra Lillesandsområdet. I samlingen på KUBEN er det sedler fra to seddelutstedere derfra, og fra Velle Vellesens skrifter vet vi om minst én navngitt utsteder til fra Lillesand. Fra Thor Grøm har vi en seddel fra 1810, fra Niels Møller en seddel fra 1815, og om Lars Hammer vet vi han utstedte sedler etter napoleonskrigene.

Grøm på Møglestu

Thor Aanonsen Grøm kom, som etternavnet viser, opprinnelig fra Fjære sogn. Der finner vi ham med sin familie og tjenestepiker under folketellingen i 1801.¹²

Grøm måtte selge gården med samme navn til odelsberettigete Anders Nilsen i mai 1802, og kjøpte i 1805 hus på Møglestu for 780 riksdaler, samt tre kalveskinn i gården Lundemoen i Vestre Moland for 741 riksdaler. Han skal ha kjøpt hus og gjestgiverbevilling av Søren Andersen Nettet på Møglestu 28. april 1806, men det skal ha vært innbrudd hos gjestgiver Grøm på Møglestu allerede i 1805.¹³ Grøm skal også ha bodd

en del år i Kristiansand før han kom til Møglestu; det dreier seg antagelig om perioden 1802–1805.¹⁴

I økonomisk sammenheng er det også interessant at han dukker opp i pressen under krigen 1807–14 i forbindelse med en brennevinsauksjon på Møglestu for Lillesandsområdets mektigste mann; grosserer, kaperreder, kystvernleder og trelasthandler Stener Stenersen. Sistnevnte har tydeligvis brukt Grøms gjestgiveri som salgslokale.

Det var et par år senere at Thor Grøm utstedte en privat pengeseddel lydende 16 skilling på Møglestu, nemlig i mars 1810. Vi skal se nærmere på den nedenfor. Da Grøm utstedte pengesedlene var han gjestgiver på Møglestu ved Vestre Moland kirke. Som gjestgiver hadde han salgsbevilgning på øl og brennevin, og måtte som skysskaffer ordne transport for reisende mot et fast honorar. Grøm fratrådte og solgte hus og rettigheter til skomaker Karl Langstrøm for 1000 rd i 1810, men har fortsatt å bo i området.¹⁵

Senere fikk han den ære å være med å underskrive fullmakten og adressen ved Vestre Moland kirke 11. mars 1814, da sogneprest Hans Jacob Grøgaard ble valgt som utsending fra prestegjeldet til neste valgrunde; Grøgaard ble siden valgt som Nedenes amts representant på Eidsvoll. Det må nevnes at selv om Grøm signerte adressen, var han ikke valgmann.¹⁶ I 1826 døde Grøm 63 år gammel og etterlot seg enke og ti barn.¹⁷

Seddelen som er bevart etter gjestgiveren har gjenstandsnummer AAM.N.02254 i KUBENs katalog, og kan sees innledningsvis i denne

Seddelutsteder Thor Aanonsen Grøm hadde sitt gjestgiveri på Møglestu, et stykke nord for familien Stenersens praktgård som vi ser her. Stener Stenersen til hest. Prospektet er tegnet av Mogens Moe i 1810. Lillesand by- og sjøfartsmuseum.

Foto: Hannele Fors, KUBEN.

Helt til venstre ser vi Skrivergården i Lillesand. Dette er det eldste kjente bildet av huset kjøpmann og seddelutsteder Niels Møller fikk bygd i 1810. Lenger til høyre kan vi for øvrig se Ole Olsen-huset, hvor Kristian Lofthus ble arrestert i 1787. Øverst skimtes Vestre Moland kirke og Stenersens hus på Møglestu. Utsnitt fra prospektet «Lillesand, Møglestue, Tingsager», tegnet av Mogens Moe i 1823. Lillesand by- og sjøfartsmuseum.

Foto: Hannele Fors, KUBEN.

artikkelen (Fig. 1). Som giver er oppgitt Morten M. Kallevig, og seddelen skal ha kommet i hus en gang før 1958.¹⁸ Den er i sin helhet trykket med latinske bokstaver, og er meget enkelt utført. Den har ingen border eller pynt av noe slag, og er nummerert og signert for hånd. Verdien er 16 skilling, med andre ord 1/6 riksdaler.

Grøm har utstedt sedler for minst $51 \times 16 = 816$ skilling, eller omregnet til daler og skilling: 51 sedler = 8 rd, 48 sk. Omfanget og verdien av dette materialet er et godt eksempel på skillemynt i seddelformat. Hvor mange sedler han kan ha utstedt totalt er umulig å vite. Som vi så ovenfor, var det mest vanlig å utstede sedler i hundretall. For å sette verdien i perspektiv, kunne man i krigsårene få en tønne korn for et par riksdaler, og et hus for noen hundre riksdaler.

Thor Aanonsen Grøm startet sin tilværelse som gårdbruker, men har etter at gården ble solgt endret profesjon til gjestgiver. Det er lite vi vet om ham som person, men et par ting er tydelig: han var godt vant til pengetransaksjoner, og han må ha vært vel ansett i sitt lokalmiljø. At han skrev under adressen i 1814 og at den lokale kaksen Stenersen holdt auksjon i Grøms gjestgiveri tyder klart på dette. Da kan man med rimelighet anta at folk hadde den nødvendige tillit til ham, slik at hans private pengesedler fremsto som troverdige.

Møller i Lillesand

Niels Møller var en danske som kom til Norge rundt århundreskiftet 1800. Det flyttet mange dansker, især jyder, til Lillesand på 1700- og tidlig 1800-tallet. Vellesen skriver:

Han var fra Jylland og var født i 1788. Vel 20 aar gammel kom han hertil og var da efter al sandsynlighed en vakker, beleven og efter forholdene her fint dannet mand.¹⁹

I en alder av 23 år giftet Møller seg med den styrtrike Rennel Møglestu i 1811, som da var tretten år eldre enn ham. Han bygde det vakre huset i Lillesand som i dag kalles Skrivergården. Der drev han forretninger og hadde verft foran huset. Møller utstedte sin seddel i 1815, altså etter krigen. Året etter, i 1816, bidro han med 120 speciedaler til sølvskatten. Han var en av fire kjøpmenn i Lillesand som bidro; de andre var Nils Jusnæs, Mads Christian Langaard og Nils Møglestu. Sølvskatten var grunnlaget for Norges Bank; norske innbyggere skjøt inn sølv i form av mynter og gjenstander for å sikre speciedalerens verdi.

I 1818 døde Rennel Møglestu etter syv års ulykkelig og barnløst ekteskap. Møller var drikkfeldig og hardhendt mot ektefellen, og viste snart stor interesse for tjenestepiken Maren Salvesen. De ble gift under to måneder etter Rennels begravelse.

Men Møller var ikke en dyktig kjøpmann. Vellesen skriver:

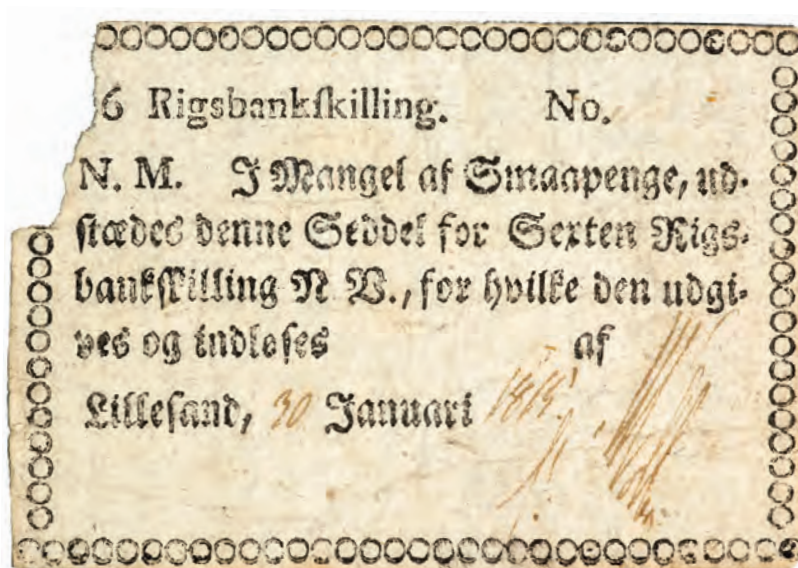
Nogen stor forretning som handelsmand kom Nils Møller ikke til at drive; men han holdt paa med litt trælastutskibning og nogen anden handel, saalænge han var i velmagt. Som dokument skriver brugte man stadig Nils Møller, og alle grunde breve paa fæstede tomter, som jomfruerne Christensen, eierne av Lillesands grund, utstedte, blev skrevne av ham. Nils Møller fik ogsaa omkring 1823 kongelig utnævnelse til forlikskommissær, og denne stilling hadde han, saalænge han levde.²⁰

Niels Møller døde 12. januar 1840, fortsatt forlikskommissær. Enken levde om lag ti år til, og Møllers mange barn flyttet siden bort fra stedet.

Med utgangspunkt i Møllers dannelse og formue, samt nettverket han hadde i og rundt Lillesand, er det naturlig at han nøt allmuens tillit som seddelutsteder. Den eneste bevarte seddelen etter Niels Møller har katalognummer AAM.N.0491 (Fig. 7). KUBENs katalog kan opplyse at seddelen er gitt i gave til museet av P. M. Danielsen.

Seddelen er manuelt datert 30. januar 1815 og signert av Møller. Den er også nummerert for hånd, men blekket er nokså falmet. Det ser

(Fig. 7) Niels Møllers pengeseddel.
 Utstedt 30. januar 1815 i Lillesand,
 verdi 16 skilling. AAM.N.0491.
 Foto: Hannele Fors, KUBEN.

ut til å dreie seg om et tresifret nummer. Den øverste linjen av teksten, som angir verdien, er trykket med latinske bokstaver. Resten av teksten er satt med gotiske typer. En bord bestående av sirkler går langs kanten. Den har i likhet med Grøms seddel en verdi på 16 skilling – den klart vanligste valøren blant de sedlene som finnes på KUBEN. Med unntak av at øvre venstre hjørne er revet av, og at den håndskrevne nummereringen i øverste høyre hjørne er falmet, fremstår seddelen som relativt godt bevart.

Andre lokale seddelutstedere

Vi så i Vellesens stykke om pengene at kjøpmann Lars Hammer, som senere ble Lillesands første ordfører, var blant utstederne av slike private pengesedler: «Der lever folk endnu her, som vet at fortælle om, at de har mottaget saadanne penge, blandt andre av dem, som Lars Hammer hadde utstedt».²¹

Lars Hammer var født på Hedmark i 1788, men kom som ung mann i tjeneste hos den tidligere nevnte Stener Stenersen på Møglestu ved Lillesand. Han giftet seg med Helene Sophie, datteren til sogneprest og eidsvollsmann Hans Jacob Grøgaard, og ble snart selvstendig kjøpmann med flere offentlige verv. Han rakk å bli en gammel mann, og sønnene fortsatte forretningsdriften etter ham.

Ved skatteligningen i 1821 kan vi se at Niels Møller fortsatt var aktiv, og blant de syv kjøpmenn som nevnes, finner vi altså Lars Hammer (de andre er Nils Jusnæs, Mads Christian Langaard, Nils Møglestu, Ouen Ørbek, og Bendix Nyrop Rosenkilde). Hammer finnes også i oversikten over kjøpstadskatten i 1835, i motsetning til Møller, som må ha sluttet

som kjøpmann en gang etter 1821 – sikkert på den tiden han ble utnevnt til forlikskommisær. Vi vet ikke når Hammers sedler ble utstedt, men som person føyer han seg pent inn i rekken av personer som nøt en utstrakt grad av tillit i lokalsamfunnet og som derfor kunne garantere for verdien av de sedlene de satte sitt navn på.

De tre kjente seddelutstederne fra Lillesandsdistriktet har det til felles at de solgte varer og tjenester. De to kjøpmenn Møller og Hammer var innehavere av butikker, selv om førstnevnte var mer aktiv som trelastutskiper og senere forlikskommisær. Gjestgiver Thor Grøm på Møglestu kunne gjennom sin profesjon selge mat- og drikkevarer, men var ikke kjøpmann. Allikevel hadde alle tre kunder, og de gjennomførte penge-transaksjoner oftere enn for eksempel en bonde ville gjort. Derfor var behovet for vekslepenger stort i disse yrkene. Mangelen på skillemynt i omløp reduserte kundenes kjøpekraft. Dessuten ga utstedelsen av sedler en fordel til utstederne; de kunne samle «ekte» penger (dvs. mynt), mens kundene brukte reelt sett verdiløse lapper. Og hvis kundene ikke klarte å samle opp nok sedler til å innløse dem, tjente utstederne på dette. Det må heller ikke glemmes at private pengesedler hadde begrenset rekkevidde, slik at sedlenes kjøpekraft ble «låst» til nærområdet.

Prospekt av Vestre Moland prestegård, malt av Mogens Moe i 1823 som avskjedspresang til sogneprest Hans Jacob Grøgaard (i karjolen) fra familien Stenersen (i forgrunnen med ryggen til). Lars Hammer arbeidet for Stenersen, og ble Grøgaards svigersønn. Lillesand by- og sjøfartsmuseum. Foto: Hannele Fors, KUBEN.

Et viktig stykke historie

Samlingen med private pengesedler ved KUBEN er en viktig og verdifull historisk ressurs – og eksempel på et artig, kuriøst fenomen som oppsto i krisetider for drøyt 200 år siden. Gjenstandene er på sett og vis både museumsgjenstander og dokumenter. Selv om samlingen består av mange sedler sett i nasjonal sammenheng, er det umulig å si hvor mange som har gått tapt. Fra Velle Vellesens beskrivelse av forholdene i og rundt Lillesand fremgår det at flere kjøpmenn i området har utstedt sedler, selv om han kun nevner Lars Hammer. Vi aner dermed konturene av et generelt fenomen. Antageligvis har mange næringsdrivende utstedt private sedler på grunn av den utstrakte mangelen på skillemynt. Det samme har utvilsomt vært tilfelle i andre byer langs kysten. Markedet ble tilført sårt trengte vekslpengar og de økonomiske hjulene ble smurt, men i og med at utstederne kunne samle ekte riksdaler mens kundene brukte deres private pengesedler – som hadde begrenset rekkevidde – lå fordelene på utstedernes side.

Noter

- 1 Skaare 1995, s. 253.
- 2 Grandt-Nielsen 1993: 16–25.
- 3 Flensborg og Sundby 1980: 61.
- 4 Grandt-Nielsen 1993: 30.
- 5 Flensborg og Sundby 1980: 60.
- 6 Vellesen Lillesands Tidende nr. 9, 1919.
- 7 Ibid.
- 8 Flensborg og Husby 1980: 62.
- 9 Grandt-Nielsen 1993: 29.
- 10 Vellesen Lillesands Tidende nr. 9, 1919.
- 11 Jacobsen 1983: 106-107.
- 12 Johansen 2012.
- 13 Ibid.; Landgraff 1901: 212 og 310.
- 14 Rosenberg 1990: 181.
- 15 Johansen 2012.
- 16 Johnsen 2017.
- 17 Landgraff 1901: 311.
- 18 Det kan i dette tilfellet ikke dreie seg om den Morten M. Kallevig som bygget «Det Kallevigske pallé». Han døde nemlig i 1827, flere år før museet ble grunnlagt. Flere av hans etterkommere har hatt samme navn.
- 19 Vellesen Lillesands Tidende nr. 9, 1919.
- 20 Ibid.
- 21 Ibid.

Kilder

42 private pengesedler i KUBENs samlinger.
Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger 11. mars 1808 på www.nb.no.
Folketellingen 1801 på www.digitalarkivet.no.
Vellesen, V.: *Stykker av Lillesands og omegns historie*. Lillesands Tidende nr. 9, lørdag 1. februar (står feilaktig 1. januar) og nr. 10, onsdag 5. februar 1919.

Litteratur

Erlandsen, H. Chr.: *Penger av papir*. Grøndahl Dreyer 1992.
Falck-Muus, R.: *Privatsedlene 1804–24: med 92 bilder*. Norsk numismatisk forening 1939.
Flensburg, P. og D. Sundby (overs.): *Pengesedler som hobby*. Schibsted 1980.
Grandt-Nielsen, F.: *Fynske privatsedler fra statsbankerottens tid*. Pilegaards forlag, Aalborg 1979.
Grandt-Nielsen, F.: *Danske billetter: Nødpengesedler 1807–1816*. Odense bys museer og Dansk numismatisk forening 1993.
Hamran, R.: «Privatsedler fra Aust-Agder». *Agderposten* 17. juni 1989.
Jacobsen, G.: *Norske boktrykkere og trykkerier gjennom fire århundrer 1640–1940*. Oslo 1983.
Johansen, B. Ø.: *Om skyssplikten, gjestgiveriene, Thomas Madsen og skjenkeretten*. Det var en gang. Vestre Moland og Lillesand historielags årsskrift nr. 13, 2012.
Johnsen, B. E.: *Lillesands historie 1800–1850*. Cappelen akademisk 2017.
Landgraff, J.: *Grimstadslægter* bind I og II. 1892 og 1901.
Rosenberg, K.: *Lillesand historie 1*. Lillesands-Posten 1990.
Rygg, N.: *Norges banks historie. Første del*. Kristiania 1918.
Skaare, K.: *Norges mynthistorie. Bind 1 og 2*. Universitetsforlaget 1995.
Sæthre, K.: *Norske pengesedler med Svalbard og Bjørnøya 1695–2017*. 24. utgave 2018.